

Ми вже бачили, як євреї потерпали в нацистській державі. Наприклад, у Польщі після нацистського вторгнення розстріляли тисячі євреїв, а багатьох загнали до гето, де вони мусили жити (й умирати) в жахливих умовах. Але те, що планувалося тепер, відрізнялося від попередніх дій. Це від самого початку планувалося як систематичне вбивство. Райнград Гайдріх, безпосередній підлеглий Гімmlера, створив чотири айнзацгрупи (групи особливого призначення) з майже 3000 людей. Ці загони мали йти слідом за армійськими підрозділами і, як він чітко висловився в документі від 2 липня 1941 р., вбивати «євреїв на службі [комуністичної] партії та держави». Окрім того, їм наказали заохочувати місцеве населення повставати проти євреїв і нападати на них³⁵⁵.

Невипадково, Голокост виник на тлі війни проти СРСР. Для Гітлера конфлікт зі Сталіним мав стати свого роду звільненням, шансом нарешті виступити проти ворогів, яких він ненавидів найбільше.

* * *

З наближенням війни становище Сталіна ставало дедалі небезпечнішим. Його передчуття поганого тільки погіршилися після візиту Гітлерового представника Рудольфа Гесса до Британії 10 травня. За Хрущовим, Сталін був переконаний, що Гітлер відправив Гесса укладати мир із Британією, щоб Німеччина могла повністю переключитися на східний напрямок³⁵⁶. Насправді ж Гесс із власної ініціативи вдався до абсолютно не санкціонованої владою спроби домовитися з Британією. Але через збіг у часі Сталіну це здалося іще підозрілим, особливо після слів, які минулого місяця сказав британський посол у Москві сер Стеффорд Кріппс. 18 квітня Кріппс написав радянському керівництву попередження, що колись у майбутньому Британія може спокуситися на підписання сепаратного миру з нацистською Німеччиною. Кріппс зробив цю надзвичайну заяву, оскільки вважав, що вона завадить зближенню Радянського Союзу з нацистами. Це був грубий крок із боку Кріппса, і він лише підживив глибокі страхи Сталіна про те, що британцям не можна довіряти³⁵⁷. На цьому тлі не дивно, що коли невдовзі Кріппс передав Сталінові попередження від Черчилля про неминуче німецьке вторгнення, радянський лідер відмовився вірити в це.

Сталін мав рацію, коли сумнівався у британцях. Не те, щоб вони справді планували сепаратний мир з Німеччиною, але багато представників британської еліти відкрито зневажали Радянський Союз.

Наприклад, сер Александр Кадоган, постійний заступник міністра закордонних справ, писав у щоденнику в січні 1941 р., після того як міністром закордонних справ призначили Ентоні Ідена, що його тишить, що Іден «дуже добре розуміє безглуздість того, щоб щось очікувати від цих цинічних, заплямованих кров'ю вбивць»³⁵⁸. Однак саме Кадогана менше ніж за тиждень до вторгнення до СРСР викликали для того, щоб він коротко поінформував представника цих «заплямованих кров'ю вбивць» (радянського посла в Лондоні Івана Майського) про дані британської розвідки, які підтверджували те, що німці готувалися до нападу.

18 червня, два дні по тому, як Кадоган передав вичерпну інформацію про «цю лавину, що вивергає вогонь і смерть» і яка «будь-якої миті може зійти» на Радянський Союз, Майський вечеряв із Кріппсом, який повернувся до Лондона³⁵⁹. Він вислухав, як Кріппс підтвердив, що майже 150 німецьких дивізій готові до вторгнення до СРСР. Майський відмовився повірити в те, що німці зроблять таку катастрофічну помилку — почнуть війну з Радянським Союзом. Можливо, Гітлер просто хоче використати загрозу вторгнення, щоб підвищити напругу й виторгувати собі кращі умови для отримання сировини в радянській владі³⁶⁰.

Сталін міркував так само. Коли йому представили те, що здавалося однозначним свідченням, він, як і Майський, відмовився повірити в це. 17 червня Сталін отримав звіт від комісара Меркулова, у якому йшлося: «Джерело зі штабу німецької авіації повідомляє: Усі військові заходи Німеччини з підготовки до збройного виступу проти СРСР повністю завершені, й удар можна очікувати будь-якої миті». Сталін нашкрябав на цьому повідомленні: «Т-ві Меркулову. Можете послати ваше "джерело" зі штабу нім. авіації до його***ої матері. Це не "джерело", а дезінформатор. Й. Ст.»³⁶¹.

Якщо порівнювати з Гітлером, той просто не витрачав би часу на читання всіх повідомлень розвідки, як Сталін, а якби навіть і читав, то не став би писати непристойності на такому документі. Його відчуття власного особливого становища не дозволяло йому вживати грубу мову вулиці.

В атмосфері, що панувала у Кремлі, не дивно, що амбітні підлесники з оточення Сталіна мали спокусу казати йому те, що він хотів почути. Найпоказовішим у цьому розумінні був Лаврентій Берія, кар'єра якого великою мірою ґрунтувалася на вправному потуранні шефові. Лише за кілька днів до початку війни він писав Сталіну:

«Останнім часом багато працівників ведуться на нахабні провокації та сіють паніку. Таємних співробітників... за систематичну дезінформацію стерти на табірний пил... як поплічників міжнародних провокаторів, які прагнуть посварити нас з Німеччиною». Берія також запевнив Сталіна, що «я і мої люди... твердо пам'ятали ваше мудре передбачення: 1941 р. Гітлер на нас не нападе!»³⁶².

Однак не варто вважати, що Сталін перебував у стані абсолютного заперечення. Коли 20 червня до нього дійшли звіти про те, що німецькі торговельні судна залишають радянські води, не дочекавшись вантажів, і що в німецькому посольстві в Москві, схоже, спляють документи, він наказав збільшити готовність до авіазахисту столиці. Але радянський лідер далі врівноважував будь-які потенційно агресивні дії бажанням не провокувати німців. Навіть тепер, коли доходили повідомлення німецьких дезертирів про те, що напад неминучий, Сталін вважав, що це, ймовірно, німецькі військові діяли без наказу політичного керівництва.

У Німеччині, навпаки, серед тих, хто знав про майбутній наступ, переважно панував оптимізм. Геббельс 16 червня писав: «Ворог буде одразу ж знищений. За підрахунками фюрера, кампанія триватиме чотири місяці, я вважаю, що менше. Більшовизм упаде, як картярський будинок. На нас чекає винятковий тріумф...»³⁶³. Багато простих солдатів також відчували неминучість майбутньої війни. Карлгайнц Бенке з дивізії СС «Вікінг» казав: «Ми вважали, що все відбудеться дуже швидко, як було у Франції; що ми точно дійдемо до Кавказу, щоб звідти вдарити по Туреччині й Сирії. Ось у що ми тоді вірили. Не лише я, а й мої товариші по зброї»³⁶⁴.

За кордоном супротивники Німеччини мало вірили у здатність Червоної армії відбити будь-які німецькі атаки. Тільки-но в британському воєнному міністерстві дізналися про вторгнення, вони попередили ВВС, що не варто створювати враження, що радянські війська зможуть воювати довше за шість тижнів³⁶⁵. Що ж до близького союзника Німеччини, Італії, граф Чіано вважав, що, можливо, «розрахунки Берліна» правильні й війна «закінчиться за вісім тижнів». Але він далекоглядно запитав: «що, коли це не так?» і цікавився, що трапиться, якщо «радянська армія продемонструє світові силу опору, яка перевершить ту, яку показали буржуазні країни, як це вплине на пролетарські маси світу?»³⁶⁶.

Як ми вже бачили, Черчилль називав Сталіна та його близьких товаришів «роззявами», бо ті проігнорували попередження про

неминучий напад німців. Але зосередженість на помилках Сталіна затьмарила факт, що Гітлер був таким самим, якщо не більшим, «роззявою». Помилки Сталіна виявилися катастрофічними лише в короткій перспективі; особливо його рішення тримати так багато підрозділів Червоної армії близько від кордону з нацистськими територіями й водночас не тримати їх напоготові, а також створення атмосфери, в якій його командири боялися виявляти ініціативу. Через це Радянський Союз опинився в небезпеці, і це сталося цілковито з вини Сталіна. Однак Гітлерові помилки у тривалій перспективі виявилися гіршими. Він дозволив ідеологічним упередженням засліпити себе й не врахував імовірності того, що радянські війська зможуть чинити сильніший опір, ніж очікувалося. Навіть більше, на етапі планування мало бути очевидно, що через брак власних німецьких ресурсів початкові цілі вторгнення недосяжні. Так само як Берія підлезував до Сталіна, Гітлерові генерали (Гальдер, фон Браухіч і Кайтель) погоджувалися з усім, чого хотів фюрер. Усі ці підлеглі або не висловлювали своїх справжніх думок, або робили ще гіршу помилку і вважали, що судження їхніх лідерів правильні.

У кінцевому підсумку, Гітлер і Сталін припустилися однакової помилки. Вони дозволили собі повірити в те, що варто їм придумати щось, чого вони хотіли, і воно справдиться. До певної міри кожен з них жив у власному світі альтернативної реальності. Сталін вирішив, що німці не планують вторгнення, — і це стало правдою (для нього). Гітлер вважав, що радянська система завалиться під натиском, тож це стало його реальністю. Добре відомо, що німці настільки вірили в те, що виграють війну ще до зими, що солдатів не забезпечили одягом для холодної погоди.

Ані Гітлер, ані Сталін не розуміли власної концептуальної помилки. Жоден з них не контролював подій, які хотів би реалізувати, і жоден майже не продумав (чи взагалі не продумав) план на випадок, якщо їхні передбачення не справдяться. Ні в одного, ні в другого не було плану Б. Лише план А або катастрофа.

У перші години неділі 22 червня 1941 р., коли почався німецький наступ, Гейббельс написав у щоденнику: «Можна почути дихання історії. Величний, дивовижний час, коли народжується новий Райх»³⁶⁷.

Як же він помилявся.

6 Вторгнення

Коли Альберт Шнайдер увійшов на радянську територію в неділю 22 червня вранці, він побачив дивну картину: «Нам назустріч ішли військовополонені у підштаниках, спідніх сорочках, мабуть, лише 5 % були вдягнені в однострої та й то не повністю. З цього я виснував, що нам-таки вдалося заскочити їх зненацька... їх захопили в полон, поки вони були в ліжках»³⁶⁸.

Мабуть, немає кращої ілюстрації неадекватності радянської відповіді на загрозу, ніж свідчення Шнайдера про те, що радянську армію заскочили (буквально) зі спущеними штанами. Шнайдер, солдат німецького підрозділу штурмової артилерії, ступив на радянську територію за кілька годин після першої атаки. І вигляд червоноармійців, які здавалися просто в спідньому, підживив його віру в те, що війну німці виграють швидко, і «ми всі будемо вдома вже максимум за рік».

Радянська влада отримала підтвердження того, що німці почали вторгнення лише по четвертій ранку, коли в Кремль прибув німецький посол граф Шуленбург. Він сказав Молотову, що німці ввійшли на радянську територію, оскільки загопи Червоної армії вдалися до якихось дій так близько до кордону, що це становило загрозу. Нацисти й раніше часто вигадували якісь приводи для виправдання своєї агресії, але цього разу привід був настільки надуманий, ніби вони й не намагалися вигадати щось більш правдоподібне. Молотов (за свідченням німця із супроводу Шуленбурга, він «явно намагався стримати глибоке потрясіння») відповів, що Німеччина напала без причини, і додав жалібно: «Ми, звісно, на це не заслужили»³⁶⁹.

Коли близько 3:30 ранку Тимошенко й Жуков дізналися про початок німецького вторгнення на радянську територію, вони наполягли на тому, щоб розбудити Сталіна, який ночував на дачі. Одразу ж вставши з ліжка, Сталін виїхав до Кремля, де зустрівся

з невеликою групою радників, включно з Берією та Жуковим. Сталін досі чіплявся за віру в те, що це ще не повномасштабне вторгнення. Поки Шуленбург не підтвердив, що це війна, Сталін припускав, що це може бути «провокація» з боку вищого командування вермахту. Можливо, казав він, Гітлер нічого про це не знає³⁷⁰.

Упродовж кількох останніх тижнів Сталін пив більше, ніж зазвичай, і згідно з Жуковим, того ранку був пригнічений. Це можна зрозуміти. Радянський лідер став свідком провалу власної стратегії. Від моменту підписання нацистсько-радянського пакту майже два роки тому він намагався триматися подалі від зіткнень між німцями та західними союзниками.

Цікаво, що в день вторгнення до радянського народу звернувся не Сталін, а Молотов. Як ми бачили, Молотов мав щось на кшталт антихаризми. Над ним ніби висіла аура кволості, і на тій промові відбилася ця його цілковита безбарвність. Він розповідав про те, що німці зрадили нацистсько-радянський пакт (що тепер було абсолютно нерелевантно), і закликав народ об'єднатися навколо більшовицької партії та «великого вождя» Сталіна. Не може бути, щоб звичайні радянські громадяни слухали виступ Молотова і не запитували себе: а де ж відповідь Сталіна на вторгнення? Питання, відповіді на яке не буде ще два тижні.

У перші дні вторгнення нездатність Сталіна підготувати радянські війська до опору німцям плюс його бажання тримати значну кількість з'єднань Червоної армії впритул до лінії фронту обернулися катастрофою. Георгій Семеняк, який служив у червоноармійській частині, розташованій біля кордону, розповідає: «Ми бачили багато літаків і вибухів від бомб. Уперше в житті я бачив, як гинуть люди». Чотири дні по тому його частина почала відступати. «Ми також не розуміли... чому ми мусимо відступати. Це було немислимо. Гнітюче видовище. Цілий день літаки скидали бомби на солдатів, що відступали. Підрозділи рухалися великими колонами. Солдати були зовсім молоді — 20–22 роки, озброєні лише рушницями, ручними гранатами й протигазами»³⁷¹. Офіцери кидали своїх солдатів, заскакували в машини й намагалися втекти. Тож «коли ми підійшли до Мінська, наша частина лишилася практично без командирів. А без командування наша здатність захищатися настільки ослабла, що ми взагалі нічого не могли вдіяти». Невдовзі Семеняк потрапив у полон до німців.

Дії німців мали успіх не тому, що їхня армія була повністю механізована, а радянські війська були технічно відсталі. Насправді

Вторгнення в СРСР, 1941 р.

радянська держава витратила величезні кошти на нове оснащення для Червоної армії. У радянської армії була краща артилерія, ніж у німців, і хоча в німців було більше вантажівок, радянські війська мали більше танків і літаків³⁷². Сталін, розуміючи, що над його країною нависає зовнішня загроза, в останні роки збільшив збройні сили. Тож Червона армія з 1937 по 1941 р. зросла майже вчетверо — з 1,1 млн до 4,2 млн³⁷³.

Головною причиною катастрофи для Радянського Союзу після нападу німців була абсолютна негнучкість Червоної армії. Командири не просто боялися проявити ініціативу, а ще й у їхню роботу постійно втручалися люди, що демонстрували «військову безграмотність» (як писав Костянтин Симонов), на кшталт Сталіна й Льва Мехліса — зловісного типа, який керував політичним управлінням Червоної армії³⁷⁴. Для деяких радянських офіцерів це потрясіння було нестерпне. Хрущов згадував, як в Україні один командир вчинив самогубство в нього на очах, бо відчув, що дав неправильні накази механізованим підрозділам. Він писав: «Такі випадки траплялися й з іншими командирами. Ось яка була ситуація. А ще й десяти днів не минуло, як ми були в стані війни»³⁷⁵.

З огляду на стратегію, припущення, що Червона армія могла розгорнути контрнаступ на територію ворога одразу ж, як німці перейдуть кордон, обернулося катастрофою, бо практично Червона армія була знерухомлена через сумніви радянського керівництва щодо надійності радіозв'язку як засобу комунікації. Німці швидко переізували всі телефонні лінії, і радянські частини на лінії фронту втратили зв'язок з командуванням, що перебувало в тилу. Цю проблему поглибила вдало використана німцями тактика. Моторизовані з'єднання атакували вузьким фронтом (часто завширшки з дороги) й проникали за радянську лінію захисту. Їхню атаку координували по радіо з танків на землі й літаків у небі. Слідом за моторизованими загонами йшла піхота. Найважливішим аспектом тут була швидкість. Мотоциклісти просувалися ще швидше за танки, а коли лінію захисту проривали, вночі вони запускали ракети далеко з тилу радянських військ. Як наслідок, загоони Червоної армії вважали, що їх оточили — ще до того, як їх справді оточували. Так сіялася паніка.

Федір Свердлов, червоноармієць, який воював проти німецької групи армій «Центр», згадує, як він та його підрозділ відступали на сотні кілометрів у перші місяці війни. Він казав: «Ми йшли вночі й воювали вдень. Коли наша група зупинилася в одному селі на ніч,

ми хотіли перепочити три — чотири години, але нас розбудив шум німецьких мотоциклів і танків і ми мусили вистрибувати у вікна та, як зайці, тікати до лісу неподалік»³⁷⁶.

Михайло Тимошенко, ветеран Зимової війни, який воював тоді на Балтійському узбережжі, також відзначав, як «армада німецьких танків прорвала нашу оборону, й німці почали відправляти невеликі загоны диверсантів нам у тил. І ті стріляли нам у спину. Це дуже впливало на бойовий дух. Люди починали кричати: “Нас оточили!”». Тимошенко зі здивуванням спостерігав, як «німці просувалися всіма дорогами, а наша армія в Прибалтиці (цілі групи людей) просто кидала зброю і техніку й відступала. У лісі було повно наших солдатів, тоді як німці пересувалися дорогами. Вони співали пісень, і ніхто не міг їх зупинити. Я був приголомшений, я цього не розумів. І питав їх [солдатів]: “Ви куди? Чому кинули свою зброю?”. Усі відповідали те саме: “Нас оточили!”»³⁷⁷. Василь Гроссман, радянський військовий кореспондент, спостерігав таке саме явище, коли занотував у записнику: «Розповіді про оточення. Кожен, хто приїхав, любить розповідати історії про оточення, всі ці історії дуже страшні»³⁷⁸.

* * *

Якщо радянська армія була обмежена у спробах протистояти німцям через недоліки командування Червоної армії, то вермахт надзвичайно багато здобув від того, що його командирів, часто навіть сержантів і нижчих за званням, заохочували до власних рішень на полі бою. Використання цієї Auftragstaktik — тактики, орієнтованої на виконання завдання, означало, що хоча солдатам і давали розпорядження про те, що від них очікують, вони великою мірою самі могли вирішувати, як їм досягти цієї мети. Петер фон дер Гребен, майор з артилерійської дивізії групи армій «Центр» розповідав: «Незалежність нижчої ланки командування була просто неймовірна. Вам не потрібно багато казати звичайним молодшим капралам чи унтерофіцерам, командирам загонів, лейтенантам тощо, командирам окремих груп». Фон Гребен вважає успіх німецької армії на цьому ранньому періоді війни «дивовижним досягненням» і ще довго після війни він «щиро поважав простих людей, які це зробили»³⁷⁹.

За тиждень після вторгнення, коли Сталін досі ще не виступив перед широким загалом, він дізнався, що над Мінськом нависла загроза неминучого захоплення. Коли радянський лідер став вимагати від начальника Генерального штабу Червоної армії Жукова

пояснень щодо цієї катастрофічної ситуації, той (найсуворіший із суворих чоловіків) мало не плакав. Тоді Сталін вибіг із кімнати, пробубонівши знамениті слова: «Ленін залишив нам великий спадок, а ми, його спадкоємці, все це прос*али!»³⁸⁰. Досі дослідники сперечаються про те, що саме відбулося далі. Хрущов вважав, що Сталін був «абсолютно паралізований у своїх діях і думках», тож виїхав на дачу, заявивши про «відмову від керівництва країною і партією». Хрущов спирався на те, що йому пізніше сказали Берія і Маленков³⁸¹. Але є сумніви щодо того, що Сталін у перші дні після вторгнення не міг опанувати себе. Хоча радянський керівник справді виїхав на дачу 29 червня, точно не відомо, чому саме: через моральну зломленість чи просто попрацювати над промовою й оцінити ситуацію?³⁸²

Загальновідомий факт, про це писав Мікоян, як він та інші члени Політбюро поїхали на дачу, щоб умовити Сталіна їхати з ними. Мікоян стверджував, що «не сумнівався» в тому, що Сталін вирішив, ніби «ми прийшли його арештувати»³⁸³. Берія теж так вважав, якщо вірити його синові³⁸⁴. Однак делегація прибула не для того, щоб усунути Сталіна, вони попросили його очолити Державний комітет оборони. Сталін погодився, і вже 1 липня повернувся у свій кремлівський кабінет.

Найпереконливіша інтерпретація цього випадку така: хоча Сталін відчував неймовірне емоційне потрясіння внаслідок вторгнення, це не означало, що він був психологічно зломлений. Він працював, а після зустрічі з військовим командуванням щодо невідвортної долі Мінська вирішив на короткий час поїхати на дачу. Малоімовірно, що Сталін пережив емоційний зрив, але це зовсім не означає, що Мікоян і Берія помилялися щодо його реакції на їхній приїзд на дачу. Найімовірніше, він справді підозрював, що вони приїхали арештувати його.

Іноді припускають, що Сталін грав у макіавеллівську гру, яку він нібито перейняв в Івана Грозного: удати слабкість, щоб побачити, чи хтось готовий на нього напасти. Ця ідея приваблива, але малоімовірна. По-перше, Сталін справді відчував тиск, тож навряд чи вважав, що це гарний час для таємної перевірки лояльності. По-друге, чого б раптом він ризикував, перевіряючи, чи могли його колеги насправді піти проти нього? Якби енкавєєсники Берії прийшли забрати його, навряд чи йому допомогло б просто сказати: «Це я вас просто випробовував».

Значно цікавіше (і це чомусь не обговорюють так активно, як теорію про дачну депресію), чому близьке оточення Сталіна не

спробувало позбутися його, коли він був такий вразливий. Для цього є дуже просте пояснення — страх. Щоб піти проти Сталіна, їм потрібно було б змовлятися, а хто б ризикнув долучитися до змови навіть у цей найтемніший час, якщо людина, до якої ви звернулися, могла донести на вас? Але була ще одна, не настільки очевидна, але значно важливіша причина, чому вони не стали цього робити. Рокками головною ідеєю радянської пропаганди була демонстрація генія товариша Сталіна. Наприклад, під час святкування його ювілею в грудні 1939 р. газета «Правда» написала панегірик радянському лідерові: «Немає іншого такого імені на земній кулі, як ім'я Сталіна. Воно світить, як яскравий смолоскип свободи, як бойове знамено для мільйонів трудящих усього світу. Воно лунає, як грізне попередження для приреченого на загибель класу експлуататорів та поневолювачів. Сталін — це Ленін сьогодні. Сталін — мозок і серце нашої партії. Сталін — це знамено сотень мільйонів людей у боротьбі за краще життя»³⁸⁵.

Тепер, у цей найстрашніший для країни історичний момент, хто б наважився заперечити ці твердження й заявити, що «мозок і серце партії» не може впоратися? Навіть якби Політбюро вдало, що Сталін хворіє чи помер, як вплинула б відсутність лідера на бойовий дух населення? Чи не залунали б заклики до негайного принизливого миру з німцями, у порівнянні з яким Брест-Литовський договір здався б надзвичайно щедрим?

Поки в Москві відбувалися ці політичні махінації, на фронті траплялися випадки, коли червоноармійці завзято чинили опір німцям. Найвідомішим місцем опору (доволі іронічно) стала Брестська фортеця — саме тут понад 20 років тому підписали Брест-Литовський мирний договір. Але загальна картина була невтішна. Лише за п'ять днів передові загопи групи армій «Центр» замкнулися навколо Мінська — на майже третині шляху до Москви. Гайнц Гудеріан, командувач танкової групи, назвав таке швидке просування «першою великою перемогою цієї кампанії»³⁸⁶. 3 липня, за кілька днів після капітуляції Мінська, генерал Гальдер, начальник Генерального штабу німецької армії, написав у щоденнику: «Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що в російській кампанії ми перемогли за якісь два тижні»³⁸⁷.

Приблизно в цей самий час у Німеччині держслужбовець Фрідріх Кельнер почув, як одна пані сказала: «Успіхи просто неймовірні», а ще один чоловік зазначив: «Російську армію захоплять за вісім

днів»³⁸⁸. Німці були не самотні в цьому оптимізмі. Радянський посол у Лондоні Майський записав, що місцеві чиновники з міністерства закордонних справ думали, що Радянський Союз не протримається «понад 4–6 тижнів»³⁸⁹. Цю думку підтверджує Джордж Орвелл, який 23 червня записав у щоденнику, що британці чекали, як скоро комуністи тікатимуть із СРСР і стануть емігрантами «так само, як і білогвардійці», які тікали від революції. Він писав: «Люди уявляють собі, як Сталін у якійсь крамничці в Патні продає самовари й танцює кавказькі танці тощо»³⁹⁰. У США військовий секретар писав президентові Рузвельту: проконсультувавшись з експертами, вони дійшли «майже однастайної» думки, що «Німеччина буде зайнята війною з Росією як мінімум місяць, як максимум, можливо, три місяці»³⁹¹.

Визначаючись із власною публічною реакцією на це вторгнення, британський та американський уряди мусли дотримуватися «делікатного» курсу — не лише тому, що найімовірнішим результатом вважали швидку поразку Сталіна, а й тому, що обидва уряди різко засуджували комунізм у минулому. Самнер Веллс, виконувач обов'язків держсекретаря США, у заяві від 23 червня наголосив на тому, що «принципи й доктрини комуністичної диктатури настільки ж неприйнятні й чужі» для американців, як і «принципи й доктрини нацистської диктатури. Жоден із цих різновидів насильницького панування не може й не буде мати жодної підтримки і не вплине на спосіб життя чи систему управління американського народу». Однак через агресивний характер нацистського режиму «будь-який опір гітлеризму, будь-яка підтримка сил, що протистоять гітлеризму, хоч би з якого джерела поставали ці сили, пришвидшить остаточно поразку нинішнього німецького керівництва»³⁹². Іншими словами, американці ненавиділи обидва режими, але оскільки один становив безпосередню загрозу, вони вважали, що варто підтримати інший режим. Це було не зовсім те гасло, що могло об'єднати, і цю заяву про вимушену підтримку видав навіть не сам президент США.

Відповідь Черчилля була загалом більш продумана. У промові, з якою прем'єр-міністр виступив у день вторгнення, він також наголосив, що «нацистський режим нічим не відрізняється від найгірших проявів комунізму» і що він «не відмовиться» від жодного слова, сказаного раніше про характер сталінського режиму. Але потім вдався до майстерного риторичного пасажу, згадавши про «10 000 російських сіл, де люди з великими зусиллями видобувають

із землі засоби для існування, але там так само існують звичайні людські радості, дівчата сміються і грають малі діти». Далі він змальовував цю ідилію під «страшним ударом нацистської воєнної машини». Було дуже розумно з його боку звернути увагу слухачів на співчуття до простих радянських людей, і хоча йшлося про те, що Сталін та його банда можуть викликати відразу, Черчилль усе ж наголосив, що зараз важливіша доля радянських селян. Він, як і американці, стверджував, що «загроза Росії» тепер стала «загрозою нам», тому що Гітлер став спільним ворогом³⁹³.

А Сталін у Москві робив усе можливе, щоб якимось відповісти на ті біди, які спіткали режим, і ці перші дії добре його характеризують принаймні у двох аспектах. По-перше, як і пропонували колеги, він створив комітет. І це не дивно, адже Сталін завжди затишніше почувався в комітетах і тепер очолив найвпливовіші органи в Радянському Союзі — Ставку [Верховного Головнокомандування] та Державний комітет оборони. По-друге, він узявся шукати цапів-відбувайлів. Знову-таки, це було звичною для нього відповіддю на кризу. За замовчуванням він мав знайти когось, кого можна звинуватити — кого завгодно, бо сам Сталін ніколи не був відповідальний. У цьому випадку звинуватили військових командирів. Одним з найпомітніших військових, яких покарали, був генерал Дмитро Павлов, який командував військами, що опинилися в самому серці наступу німецької групи армій «Центр». Павлова заарештували на початку липня і до кінця місяця вже стратили. Разом з ним розстріляли багатьох його підлеглих офіцерів, включно з керівником відділу зв'язку. До того ж Павлова звинуватили у змові проти радянської держави у 1930-х. Вони не вважали за потрібне пояснити, чому винуватому в такому злочині за п'ять років дозволили командувати великою частиною Червоної армії.

Павлов був не з енергійних командувачів, бо керувався правилом: «Не зважайте — керівництво знає краще». Але відповідальними за катастрофу на фронті зробили й багатьох інших³⁹⁴. Насправді у словах Павлова, сказаних після звинувачень, була дешифрація правди: «Я не зрадник. Військо, яким я командував, зазнало поразки з причин, які я не контролював»³⁹⁵. Павлову в межах помилкової радянської стратегії наступу як форми оборони наказали нападати на німців, а це тільки полегшило ворожим військам завдання оточити його загонами. Але планувальників цієї катастрофічної стратегії так і не притягнули до відповідальності. Покарали лише виконавців.